

Heksenjacht als discussie:

Nederlandse wetenschappers over Europese heksenvervolgingen

Willem de Blécourt

Een bespreking van H.M. Beliën en P.C. van der Eerden, *Satans trawanten. Heksen en heksenvervolging* (Haarlem 1985, Uitgeverij J.H. Gottmer).

Pieter Spierenburg, 'Heksen, christendom en angst. Naar een theorie over Europese heksenvervolgingen', in: *De gids* 148, nr. 9/10 (1985) 759-776.

Lène Dresen-Coenders, 'De heks als duivelsboel. Over het ontstaan van de angst voor heksen en de bescherming tegen beheksing', in: *Tussen heks & heilige. Het vrouwbeeld op de drempel van de moderne tijd, 15de/16de eeuw* (Nijmegen 1985, Uitgeverij Sun) 59-82.

Omvangrijke processen tegen mensen die werden verdacht van kwaadaardige toverij en het sluiten van een verbond met de duivel hebben zich in de Noordelijke Nederlanden niet voorgedaan. Het aantal thans bekende merendeels zestiende-eeuwse executies ligt op zo'n 120; de grootste concentratie in de Groninger Ommelanden in 1547: tweeëntwintig.¹ Toch heeft dit Nederlandse wetenschappers er niet van weerhouden hun aandacht te richten op een typisch Europees fenomeen, dat zij aanduiden met 'heksenjacht' of het minder felle 'heksenvervolging'. Kon ik enkele jaren geleden reeds wijzen op een binnen het Nederlandse taalgebied vooral in Vlaanderen tot uiting komende toename van de belangstelling voor dit onderwerp², recentelijk zijn er tevens van vier Nederlandse auteurs publicaties over verschenen. Met het nieuwe, gedetailleerde onderzoek naar toverij in de Nederlanden is ook de brede interesse naar Europese heksenjachten weer opgelaaid, al laat een integratie van beide probleemgebieden nog even op zich wachten. De vier auteurs hebben hun meningen vevat in drie uitgaven: een boek, een tijdschriftartikel, en een artikel in een bundel - een tentoonstellingscatalogus. Het volgende exposé van de daarin verwoorde zienswijzen en benaderingen, telkens afgewisseld met enige kritische kanttekeningen mijnerzijds, mondt uit in een poging de auteurs met elkaar in discussie te

brengen. De door hen gehanteerde terminologie blijft om communicatieve redenen gehandhaafd.

Het beeld van de heks

Men zou hebben kunnen verwachten dat de sociaal-psychologe Lène Dresen-Coenders de gelegenheid had aangegrepen om in een nieuwe publikatie, al was het slechts zijdelings, te reageren op de lang niet altijd in alle opzichten even lovende kritieken welke volgden op de verschijning van haar *Het verbond van heks en duivel*³. Dat is niet het geval. Haar artikel, 'De heks als duivelsboel', is te beschouwen als een herhaling van de hoofdthese uit *Het verbond*, voorzien van een enkele aanvulling. Zonder raadpleging van dat boek is het zelfs lastig te beoordelen; het directe zowel expliciete als impliciete verband tussen de in 1487 verschenen *Malleus maleficarum* en de heksenvervolgingen dat in het proefschrift wordt gelegd, wordt in het artikel niet alleen als een onomstotelijk historisch feit gepresenteerd maar bovendien als algemeen bekend verondersteld - heksenvervolgingen in concrete zin komen er zelfs niet in voor.

Het artikel is verdeeld in twee delen getiteld 'Duivelsboel' en 'Antonius als beschermer tegen beheksing'. In de vijftiende eeuw, toen de vervolging op gang kwam, ontstond een nieuw heksenbeeld. 'Moderne heksen', de aanduiding die Dresen gebruikt voor in de *Malleus* beschreven vrouwelijke misdadigers, hadden als voornaamste karakteristieken dat zij vrijwillig paarden met de duivel, pas- en ongeboren kinderen doodden, en zich schuldig maakten aan andere *maleficia*. Oude elementen waren op deze wijze samengebracht in een systematisch opgezette leer over het duivelsverbond. De vraag die Dresen stelt is waarom dit beeld juist in de vijftiende eeuw ontstond "en er blijkbaar weerklank vond. Waren er," zo vervolgt zij, "maatschappelijke problemen in het spel, die het verbond van duivel en heks een zekere plausibiliteit gaven? En klinken die problemen in de *Malleus* door?" (60).

Met een dergelijke vraagstelling is de kans op een, ook al eerder bekritiseerde cirkelredenering levensgroot aanwezig. In hoeverre slaagt Dresen er nu in haar stellingen met behulp van andere bronnen te onderbouwen? De volgende paragrafen behandelen elk een deelaspect van de door haar naar voren gebrachte problematiek. Aan de orde komen: 'Tijdgenoten over het heksengevaar', 'De angst voor de macht van de vrouw', 'Burgermoraal en huwelijksmoraal', en 'De heks als duivelsboel in een verkeerde wereld'. In de eerste paragraaf somt Dresen de 'tegenargumenten' van 'tijdgenoten' op, hiermee "de discussie tussen voor- en tegenstanders van de heksenleer" in een breder kader plaatsend. Zij concludeert dat er zich achter die discussie 'een wereld vol

Albrecht Dürer, circa 1500: Een heks onderweg naar de sabbat.
Uit: H.M. Beliën en P.C. van der Eerden, *Satans trawanten, Heksen en heksenvervolgingen* (Haarlem 1985)

dreiging' laat ontwaren, "waar ziekte, armoede en voedselschaarste heersten, waar gedupeerden op wraak zonnen (. . .) waar de maatschappelijke en morele controle op de samenleving tussen man en vrouw en dus in de voortplanting onuitvoerbaar leek te worden" (63). De 'vrouwenmacht' en met name de angst daarvoor; in eerste instantie geïllustreerd met de opvattingen van de 'theoretici van de heksenleer'. "Maar niet alleen de aanhangers van de heksenleer zeggen dat zo," meent Dresen halverwege deze paragraaf. "De literatuur en de beeldende kunst van de vijftiende en zestiende eeuw geven op allerlei wijzen blijk van de vrees voor 'vrouwenmacht' "(64). Volgen enkele voorbeelden. De passages over de moraal en de 'verkeerde wereld' bevatten een weinig kritische beschrijving van vooral in 'het hogere burgermilieu' optredende taakverdeling en vervreemding tussen man en vrouw. Dit vormde een reden voor de mannen om hun verloren macht op vooral het gebied van de verleiding, voortplanting en opvoeding terug te winnen door het stellen van allerhande morele maatregelen. Ook hier verkondigt Dresen: "De opkomst en de weerklank van de heksenleer moet gezien worden tegen de achtergrond van de toenemende behoefte om de alom aanwezige vrouwenmacht in te perken" (67). Toen men eenmaal de vrouwen onder de duim had waren heksenvervolgingen niet meer nodig. "Opvallend is dan ook dat het einde van de heksenvervolgingen in de verschillende regio's van het zeventiende-eeuwse Europa globaal samenviel met de vestiging van een onbedreigd gezag en een zekere rust en welvaart" (69).

Ik ben niet genoeg thuis in de geschiedenis van de desbetreffende periode om voldoende en steekhoudende inhoudelijke kritiek te kunnen leveren, maar de argumentatie en bewijsvoering kunnen mij niet overtuigen. Aan het slot van deze bijdrage kom ik nog op enkele punten terug, hier wil ik de aandacht vestigen op wat mijns inziens de crux van haar betoog is, de verhouding tussen de in de *Malleus* verwoorde en door Dresen geïnterpreteerde opvattingen en het tijdsbeeld. Een discussie over de heksenleer moet althans dat aspect van het leven in de vijftiende eeuw in redelijke mate weergeven. Men zoekt echter tevergeefs naar namen of publikaties van de 'tijdgenoten' - de noten verwijzen enkel naar de *Malleus*. Naslaan van *Het verbond* werkt hier verhelderend. Zo er een discussie was, werd die enkel gevoerd bij of voor de produktie van de *Malleus*. "Aan het einde van het eerste deel wijden zij [de auteurs van de *Malleus*, WdB] zelfs een apart hoofdstuk aan de prediking. Zij sommen daarin een aantal tegenargumenten op, die 'gewone leken en soms zelfs geleerden' te berde brengen".⁴ Het zijn deze tegenargumenten en hun weerlegging die in het artikel zijn opgenomen als "de discussie tussen voor- en tegenstanders van de heksenleer" en waarachter 'een wereld vol dreiging' opdoemt. De tekst van de *Malleus* geeft dus niet alleen de heksenleer weer maar vormt tevens het interpretatiekader daarvoor. Niet

alleen klinken de maatschappelijke problemen in de *Malleus* door, de *Malleus* is zelfs de voornaamste indicatie voor die problemen en daarmee de sleutel tot de eigen receptie. Een dergelijke manier van argumenteren kan mij - en ik geef toe dat ik de *Malleus* niet volledig gelezen heb - noch bevredigen, noch overtuigen. Dresen heeft nauwelijks de moeite genomen los van de heksenleer de contemporaine contexten te onderzoeken en kan deze er dan ook niet aan relateren. Waar zij wel een schets geeft van onderwerpen als moraal en 'vrouwenmacht' ontbreken zowel expliciete als concrete verbanden met de heksenleer als een behandeling van hun plaats in de complexe cultuurstromingen van die tijd.

Het tweede, meer toegespitste deel van haar artikel doet mijn oordeel niet naar de positieve kant doorslaan. Onderwerp is een aspect van de receptie van de *Malleus*, zoals dat tot uiting zou komen in de toenemende populariteit van de heilige Antonius als 'beschermers tegen beheksing'. In *Het verbond* behandelde Dresen vier drielijken van Jeroen Bosch, waarbij zij opmerkte: "Ik bekijk vooral de middenpanelen van deze triptieken, en wel onder het gezichtspunt van de heksenleer (. . .) Ik streef daarbij niet naar volledigheid. Het zou in het kader van dit boek te ver voeren".⁵ Het artikel - immers onderdeel van een tentoonstellingscatalogus - bood haar de kans één van die drielijken in zijn geheel te analyseren en wel het drieliuk van de heilige Antonius. Als argument daarvoor wordt aangevoerd dat de 'heksenverre' de Antoniusverering een nieuwe impuls gaf, "zoals uit vele afbeeldingen blijkt" (69) en meer specifiek dat zowel de *Malleus* als een van de auteurs daarvan "voor Bosch geen onbekende was" (72).

Kritiek op de methode van analyse laat ik graag aan iconografen over⁶; wat mij onder meer opvalt is de divergentie tussen de beschrijving van het middenpaneel in *Het verbond* en die in het artikel. Hier wil ik vooral de aandacht vestigen op de relaties die Dresen legt tussen de heksenleer (en daarmee de heksenvervolgingen) en de verering van Antonius in het algemeen en het drieliuk van Bosch in het bijzonder. Die relaties worden namelijk op geen enkele plaats voldoende gefundeerd om aannemelijk over te komen. Of de verering van Antonius in de zestiende eeuw een verhoging in populariteit doormaakte wordt slechts geconcludeerd uit de kennelijke toename van afbeeldingen over hem, maar die toename wordt noch in verband gebracht met veranderingen in de aantallen afbeeldingen van andere heiligen, noch ondersteund met behulp van andere bronnen waaruit Antonius' populariteit ten opzichte van andere heiligen of zelfs van andere middelen tegen beheksing uit afgeleid kan worden. Het enige dat zodoende overblijft is een in de lucht hangende hypothese van Dresen. Ook de directe lijn *Malleus*-Bosch is discutabel. In haar proefschrift schreef Dresen nog voorzichtig: "Duidelijk is in ieder geval dat Sprenger [een der auteurs van de *Malleus*, WdB] in Den Bosch geen

Hans Baldung Grien, 1510: Heksensabbat.
Uit: *Tussen heks en heilige* (Nijmegen 1985)

onbekende grootheid was".⁷ Dat is, zonder dat er nieuw materiaal is aangedragen, in het artikel geworden: "Omdat aantoonbaar is dat Jacob Sprenger (. . .) voor Bosch geen onbekende grootheid was" (72). Ook verdere vergelijking tussen diverse passages levert frappante verschuivingen in de presentatie op. De regels uit het proefschrift over de irritaties tussen de Dominicanen en de Onze Lieve Vrouwe Broederschap, waar Bosch lid van was, zijn in het artikel (zelfs niet in bewerkte vorm) opgenomen.⁸

Dresen-Coenders gebruikt ongetwijfeld interessante bronnen om haar verhaal aan op te hangen; duidelijker dan andere auteurs vestigt zij de aandacht op literatuur en beeldende kunst als middel tot bestudering van de heksenvervolgingen. Haar grootste euvel is evenwel dat zij zich onvoldoende bewust toont van de enorme interpretatieproblemen die het gebruik van dit soort bronnen met zich meebrengt en, in het verlengde daarvan, dat een bredere, contextuele benadering haar vreemd is. Na het lezen van haar werk blijft, bij mij althans, de indruk hangen dat ze voornamelijk uitgaat van selectieve, kennelijk voor haar aantrekkelijke bronnen, die ze beschouwt als positieve, voor zichzelf sprekende bewijzen.

De bedreiging van het geloof

De sociaal-historicus Pieter Spierenburg besteedt een gedeelte van zijn artikel 'Heksen, christendom en angst. Naar een theorie over de Europese heksenvervolgingen' aan het ontzenuwen van populaire mythen over hekserij. "In het verleden werden fantastische verhalen rond heksenvervolgingen vaak voor waar aangenomen en ook in de meer populaire literatuur van vandaag treffen we vaak onzin aan" (759). Het staat nu vast dat er geen massaprocessen waren in de veertiende eeuw, dat er nooit zoiets als een vruchtbaarheidscultus is geweest, en dat er geen miljoenen maar ongeveer 20.000 slachtoffers zijn gevallen. Belangwekkender zijn echter de hoofdthema's in het artikel: "de kwestie van de gigantische oververtegenwoordiging van vrouwen onder de slachtoffers" en de vraag naar het 'late' plaatsvinden van heksenprocessen, "als het ware aan de vooravond van de verlichting" (idem). Om deze vragen, zij het "ten dele speculatief", te kunnen beantwoorden tracht Spierenburg aan de hand van het recente onderzoek algemene patronen te construeren, met name geografische en chronologische. Het gaat hem daarbij om 'hekserij', het voornamelijk van de vijftiende tot en met de zestiende eeuw voorkomende 'heksengelooft', waarin vier 'ingrediënten' gecombineerd zijn: schadelijke toverij, duivelspact, sektevorming en samenkomst. Hij benadrukt dat het onderscheid tussen hekserij en toverij (= 'magische opvattingen in het algemeen') analytisch is. "De

werkelijkheid was complexer van aard en eigentijdse benamingen varieerden sterk" (760). Ter rechtvaardiging van het onderscheid dienen twee argumenten, de al vermelde temporele beperking en de omstandigheid "dat toverij werkelijk bedreven werd, terwijl hekserij nooit heeft bestaan" (idem). De afbakening van hekserij dient nu om de concrete uitingen daarvan, de heksenvervolgingen, in kaart te kunnen brengen. In chronologisch opzicht is er, ondanks hoogte- en dieptepunten, geen duidelijker conclusie te trekken dan dat de vervolgingen zich beperkten tot een periode van zo'n tweehonderd jaar. In geografisch opzicht is er evenmin een relatie te leggen met andere factoren. Bij wijze van samenvatting stelt Spierenburg dan ook: "Het heksengeloof was dus een collectieve waan die ruim twee eeuwen lang grote delen van Europa in zijn greep had maar die zich slechts op sommige tijden en plaatsen, zonder een duidelijk patroon, in strafprocessen manifesteerde" (762). Hij had het hierbij kunnen laten, maar omdat dat de beantwoording van tenminste één van de door hem gestelde hoofdvragen zou bemoeilijken, zo niet verhinderen, vervolgde hij zijn betoog met de opmerking: "Desondanks roept de betrekkelijke gelijktijdigheid der vervolgingen om een algemene verklaring" (idem). Hierop komt de verhandeling over de oververtegenwoordiging van vrouwen onder de slachtoffers van de heksenvervolgingen. Een staat van de percentages beschuldigde vrouwen 'in enkele gebieden' en over uiteenlopende perioden doet Spierenburg opmerken dat gemiddeld 80% van de slachtoffers vrouwen waren. "Voorts speelden leeftijd en sociaal-economische positie een rol. De stereotype van de heks was de arme oudere vrouw" (idem). De oorsprong van dit stereotype ligt in een wisselwerking tussen 'dorpsniveau' en 'klassiek-christelijke intellectuele traditie'. "Het beeld van de heks als primair een vrouw leefde dus bij brede groepen van de samenleving" (762). Een relatie tussen dit stereotype en de heksenjachten is echter niet in algemene zin aan te geven; waar in het ene geval het percentage vrouwen toenam, nam het in het andere geval af. In Spierenburgs optiek gaat de stelling niet op dat heksenvervolgingen "tegen het vrouwelijke geslacht als zodanig" waren gericht. Er was zeker geen toenemende vrouwenhaat op het einde van de vijftiende eeuw aan te wijzen en bovendien ontbreken 'harde demografische gegevens' om veranderingen in gezinsstructuur of huwelijkspatroon aannemelijk te kunnen maken. Dit onderdeel wordt afgesloten met de uitdagende bewering dat het stereotype van de heks "een fataal bijproduct van de vervolgingen" was, "een gevolg van de specifieke vorm die praktijk en ideologie aannamen" (765).

Als aanloop op het antwoord van Spierenburgs tweede vraag bekritiseerde hij onder de kop 'Elite versus volkscultuur' verschillende andere tot nu toe aangedragen oplossingen voor het ontstaan, verloop en ophouden van de heksenvervolgingen. Hoewel hij de tweedeling tussen

elite- en volkscultuur, evenals die tussen hekserij en toverij, enkel opvat als een hulpmiddel, een nuttig 'heuristisch schema', meent hij toch voorlopig te moeten vaststellen dat het magische wereldbeeld op het hoogtepunt der vervolgingen op dorpsniveau verbonden werd met 'de voorstelling van het duivel aanbeddend genootschap' (765-766). De toeschrijving van het initiatief aan uitsluitend elites acht hij hachelijk in verband met het ook hier ontbreken van concrete bewijzen. Sociale spanningen op dorpsniveau, de tot nu toe belangrijkste inbreng van antropologen in de discussie, vormen ook geen voldoende verklaring, evenmin als diverse beschavingsoffensieven. Ter ondersteuning van

Een van hekserij beschuldigde vrouw wordt aan de waterproef onderworpen. Ze was schuldig als ze bleef drijven.
Uit: H.M. Beliën en P.C. van der Eerden, *Satans trawanten, Heksen en heksenvervolgingen* (Haarlem 1985)

deze laatste tegenwerping brengt Spierenburg op de eerste plaats naar voren dat beschavingsoffensief en heksenvervolging niet in dezelfde tijd vielen. Bovendien zou het onlogisch zijn dat de elites zich in beschavende

zin keerden tegen het magische wereldbeeld van het volk, aangezien met de constructie van het heksenbeeld juist een 'toename in irrationaliteit' is te constateren. In dit laatste zoekt Spierenburg nu de verklaring voor de heksenvervolgingen. Hij beperkt zich daarbij tot het meest algemene niveau, de mogelijkheid van het voorkomen van 'vervolgingen op grote schaal' in grote delen van Europa gedurende twee eeuwen. "Pas na oplossing van dit probleem," zo betoogt hij, "kan men de meer specifieke vragen stellen" (768-769). Teruggrijpend op het ontbreken van duidelijke patronen wordt dat nogmaals generaliserend naar voren gebracht: "In principe konden ze [de heksenvervolgingen, WdB] overal en op ieder moment uitbreken en de schaduw der vervolgingen moet alom tegenwoordig zijn geweest" (769). Inzicht in de vervolgingen hangt samen met inzicht in "de lange-termijn-ontwikkeling van de christelijke godsdienst in zijn relaties met de totale samenleving" (idem). Spierenburg acht deze problematiek te omvangrijk om in een artikel uit te kunnen werken maar hij wil er toch enkele gedachten over kwijt. De opkomst van de stedelijke cultuur in de late middeleeuwen hield een bedreiging in van de culturele monopoliepositie der geestelijkheid. Omdat het christendom echter ook in stedelijke context als ideologie dominant bleef, werd het gevoel van bedreiging daar overgenomen. Zo ontstond aan het einde van de veertiende eeuw "verhoogde collectieve angst en onzekerheid onder de elitegroeperingen", welke tot het eind van de zeventiende eeuw zou standhouden (771). Door uit te gaan van een directe relatie tussen irrationaliteit en angst (768) kan Spierenburg de theorie voorstellen, dat de mogelijkheid voor heksenvervolgingen samenhangt "met een collectieve angst en een gevoel van bedreiging van de christelijke veste" (772). Deze theorie voorziet ook in een verklaring voor de beëindiging van de heksenvervolgingen: in de zeventiende eeuw verdween de angst en kwam er een 'optimistisch wereldbeeld' op.

Na het herhaaldelijk, doch ook enigszins selectief benadrukken van gebrek aan bewijs, doet Spierenburgs algemene theorie wat gemakkelijk aan. Zijn opmerking eerst de algemene en dan de meer specifieke vragen te beantwoorden lijkt eerder te zijn ingegeven door het mislukken van de integratie van de afzonderlijke studies tot een algemeen beeld dan door theoretische noodzaak. Ook dit zal verderop nog aan de orde komen. Kanttekeningen bij de gehanteerde uitgangspunten en de afbakening van het onderwerp zijn hier wel op hun plaats. Hekserij in de betekenis die Spierenburg er aan geeft kan inderdaad, voorzover het om de juridische uiting daarvan in heksenvervolgingen gaat, gezien worden als een tot de aangegeven periode beperkt gebleven verschijnsel. Maar daarmee wordt mijns inziens geen recht gedaan aan de complexe verwevenheid tussen hekserij en meer algemene magische opvattingen. Het lijkt me dan ook typerend dat Spierenburg het analysemodel niet verder heeft uitgewerkt en ook niet heeft nagegaan of in de door hem

besproken of opgesomde gevallen wel steeds alle vier, of zelfs andere 'ingrediënten' voorkomen.

Er is nog een meer fundamentele tegenwerping. In Spierenburgs argumentatie loopt er een directe lijn van zijn aanname dat hekserij in tegenstelling tot toverij "nooit heeft bestaan", via irrationaliteit naar de angst, het 'collectieve gevoel van bedreiging'. Deze constructie, waarbij een aanname in een theorie uitmondt, is op zijn minst merkwaardig - ook wat haar componenten betreft. De opvatting dat hekserij nooit bestaan heeft houdt namelijk een voorbijgaan in aan de culturele realiteit ervan; heksenvervolgers, soms ook de vervolgdgen, als mede deelnemers aan wetenschappelijke discussies over hekserij gingen wel degelijk van haar bestaan uit. Toverij, door Spierenburg aan de andere kant van het realiteitsspectrum geplaatst, kan vanuit een rationele optiek evenzeer als irrationeel worden bestempeld. Dergelijke categorisering lijken me evenwel historisch niet verantwoord. Zelfs wanneer 'irrationeel' in de besproken periode een gangbare categorie was, gelijk aan de betekenis die het nu heeft, dan zal nog aangetoond moeten worden dat hekserij toen ook in die categorie geplaatst werd.

Het is twijfelachtig of aan Spierenburgs afstandelijke optiek meer waarde toegekend moet worden dan aan die van de historische actors, zoveel meer dat de opvattingen van de laatsten volledig worden gedomineerd. Aan zijn meestal zinnige weerleggingen van eerdere theorieën wordt zodoende door zijn eigen theorie sterk afbreuk gedaan.

De caleidoscopische variatie van hekserij

Na het artikel van Dresen en in mindere mate ook na het artikel van Spierenburg doet het boek van de historici Beliën en Van der Eerden verfrissend en ontvullend aan. Zij begeven zich niet op de glibberige paden der algemene theorievorming, noch wagen zij zich aan onhoudbare speculaties. Hun doelstelling is slechts "nieuwe inzichten op een overzichtelijke wijze voor de Nederlandse en Belgische lezers toegankelijk te maken" (6) De vraag is wiens inzichten. Beliën en Van der Eerden reppen van "hoofdzakelijk buitenlandse publikaties" maar in hun boek geven ze daar geen duidelijk inhoudelijk overzicht van. Ze gebruiken ze daarentegen voor de beschrijving van afzonderlijke gevallen en bij de beantwoording van een aantal vragen en bieden in dat kader zodoende niet alleen een overzicht van resultaten van recent onderzoek maar geven tevens een eigen poging tot synthese.

Satans trawanten. Heksen en heksenvervolging is opgesplitst in drie delen. Na een inleiding, waarin de auteurs hun onderwerp introduceren, de te bestuderen vragen uiteenzetten, een korte schets geven van de

ontwikkeling van het onderzoek, en de betekenis van historische bronnen belichten, volgt een meer verhalend deel met tien voorbeelden van heksenvervolgingen en personen die zich met toverij hebben ingelaten. Het laatste, meest interessante deel bevat in twaalf hoofdstukjes antwoorden op de verschillende in het eerste deel gestelde vragen.

Als gevolg van de doelstelling is de stijl van Beliën en Van der Eerden soms enigszins populair en ook nemen ze niet overal de moeite, vooral in hoofdstuk twee, hun bronnen te verantwoorden. - in hoofdstuk drie gebeurt dat zo summier mogelijk. Hinderlijk wordt dit echter nooit en met behulp van de achterin het boek opgenomen literatuurlijst is het meeste wel terug te vinden. Zij stellen dezelfde vragen als Spierenburg en nog enkele meer:

"Welke heksenvoorstellungen bestonden er ten tijde van wat wel de 'Grote heksenjacht' van de zestiende en zeventiende eeuw wordt genoemd? Op wie werden deze voorstellingen betrokken, met andere woorden, wie werden de slachtoffers van de vervolgingen? Wie wierpen zich op als de vervolgers en wat waren hun motieven? Hoe is het te verklaren dat de heksenwaan juist in de zestiende en zeventiende eeuw Europa zo sterk in zijn greep kreeg? Waarom laaiden de vervolgingen in sommige jaren en in sommige streken zoveel heviger op dan in andere perioden en in andere gebieden?" (9).

Ik heb met opzet de door de auteurs van de hier aan de orde komende publikaties gehanteerde terminologie - hoewel ik me daar zelf nauwelijks in kan vinden - intact gelaten. Op deze plaats doet zich echter de noodzaak voor al te grote verwarring te verhinderen en te verduidelijken dat Beliën en Van der Eerden 'hekserij' en 'toverij' niet zo strikt hanteren als Spierenburg. Zij gebruiken de termen door elkaar en doelen er mee op de "opvatting dat mensen elkaar op bovennatuurlijke wijze schade kunnen berokkenen", alsook 'magische tegenmaatregelen' kunnen nemen (14). Met de tien verhalen wordt de lezer weliswaar geen volledig beeld maar toch een indruk geboden van de begrippen 'hekserij' en 'heksenvervolging' en van de "caleidoscopische werkelijkheid die achter deze beide begrippen schuilgaat" (10).

Deze zoveel mogelijk chronologisch geordende verhalen hebben als onderwerp en titel: 'Hatfield Peverel: magie in een boerendorp' (Essex 1539-1579); 'De duivel buiten de deur gehouden: Neurenberg' (vijftiende en zestiende eeuw); 'De zegetocht van Satan door Frankenland' (Bamber en Würzburg 1626-1630); 'De benandanti van Friuli' (Noord-Oost Italië 1575-1650); 'Louis Gaufridy, de tovenaars van Marseille' (1609-1611); 'Alonzo de Salazar Frias en de heksen van Baskenland' (1609-1614); 'Jacobus VI, een koning op heksenjacht' (Schotland en Engeland 1567-1625); 'Salem: bezetenheid en heksenjacht' (Noord-Amerika 1692-1693); 'Een hoge magiër: het leven van Agrippa van Nettesheim' West-Europa 1486-1535; en 'Balthasar Bekkers bestrij-

Heksen maken onweer en donder.
Uit: Ulrich Molitor, *De lamiis et phitonicis mulieribus*
(Reutlingen 1486)

ding van het bijgeloof' (Nederland, eind zeventiende eeuw)⁹.

Voor zover ik het kan beoordelen geven deze verhalen het tot nu toe uit de bronnen bekende redelijk accuraat doch hooguit zo hier en daar enigszins kritiekloos weer¹⁰. Uitgezonderd de bovengenoemde opmerking over de ermee te bieden indruk ontbreekt evenwel iedere verantwoording van de keuze voor juist deze verhalen. Hun onderwerpen zijn ruim gevarieerd maar er wordt niet altijd duidelijk of zij nu uitzonderlijke of typerende voorbeelden betreffen. Ook kan men zich afvragen waarom voorbeelden van heksenprocessen uit de Nederlanden, Scandinavië of Zwitserland buiten de keuze zijn gevallen. En - met minder reden omdat daar nog weinig onderzoek over bekend is - waarom processen tegen contramagiërs en smaadprocessen ontbreken (de laatste worden alleen terloops vermeld, 215).

De beschouwingen in het derde deel van *Satans trawanten* leveren in hun totaliteit geen cumulatief beeld op van 'de' heksenvervolging in zestiende- en zeventiende-eeuws Europa. Mogelijk beantwoordt dat niet aan de verwachtingen van de lezers die meenden dat het om een eenduidig verschijnsel ging; voor mij vormt het juist de kracht van het boek. Zo wagen Beliën en Van der Eerden zich zelfs niet aan een schatting van het totaal aantal veroordeelden maar wijzen er op dat door de verschillende onderzoekers verschillende categorieën werden gehanteerd. Zij stellen een onderscheid voor tussen van hekserij verdachten, daarvoor aangeklaagden maar niet veroordeelden, tot lichtere straffen veroordeelden, en omgekomenen (hetzij na de voltrekking van doodvonnissen, hetzij door overlijden tijdens gevangenschap en/of foltering) (164).

Tegen de opvatting van sommige feministische onderzoekers dat de vervolgingen "als een veldtocht tegen de vrouwelijke sexe" gericht zou zijn geweest, wordt ingebracht dat van een strijd tussen de sexen elk spoor ontbreekt. De verschillende thans bekende cijfers wijzen er juist op dat er verschillende stereotypen in het spel waren en dat algemene theorieën, waarin bijvoorbeeld alleenstaande vrouwen of vrouwelijke geneesters centraal staan, te hachelijk zijn (170-174). Ook het beeld van de arme, oude heks houdt geen stand, hoewel de component armoede voorlopig toch serieus genomen dient te worden.

Aan de theorie die de vervolgingen ophangt aan het afwijkende gedrag van heksen menen de auteurs eveneens nauwelijks algemene waarde te mogen toekennen. "Zomin als men heksenvervolgingen kan herleiden tot een jacht op vrouwen, armen of bejaarden, zomin kan men het verschijnsel reduceren tot een sociaal mechanisme dat non-conformisten uitschakelt" (185). Evenmin voldoet de notie van persoonlijke vijandschap; de processen die men daartoe kan herleiden "vormen niet meer dan een fractie van het aantal rechtszaken tegen heksen" (190).

Ook als Beliën en Van der Eerden hun zoeklicht werpen op der heksen tegenpartijen, de vervolgers en aanklagers, weten ze geen eenduidige verklaringsfactoren te onderscheiden. Voor religieuze motieven, het vervolgen van "opponenten in de godsdienststrijd (. . .) onder het mom van hekserij", zijn weinig concrete bewijzen (198-201). Voor financiële motieven ook niet; doorgaans kostten de processen meer dan ze oprachten en misstanden waren in elk opzicht uitzonderlijk (204-205). Algemene theorieën over beschavingsoffensieven tenslotte, kunnen hen ook niet overtuigen. Vooral op concreter niveau zijn de bewijzen schaars en komen de zwakke punten naar voren (209). De zwakste plek in dergelijke opvattingen is evenwel volgens Beliën en Van der Eerden de tweedeling tussen elite en volk. Er zijn weliswaar duidelijke culturele verschillen aan te wijzen tussen uiterste polen in een samenleving, maar "het is heel wat moeilijker te bewijzen dat er ergens in het brede terrein dat hen scheidde een diepe kloof gaapte, waardoor iedereen in de bevolking wist aan welke zijde hij stond en wie 'de anderen' waren" (210). En in, in vergelijking tot de overige tekst wat meer complexe bewoordingen eindigen zij het desbetreffende hoofdstuk:

"Concluderend kan men zeggen dat tendensen tot sociale, politieke en culturele disciplinerende die in elke samenleving aanwezig zijn, ook in de zestiende en zeventiende eeuw niet ontbroken hebben en dat deze tendensen soms ook in heksenvervolgingen gestalte konden krijgen. Tegelijk moet men zich realiseren, ten eerste dat het disciplineringsproces een uiterst diffuse zaak is geweest waarvoor nooit een echt programma heeft bestaan en zeker geen programma waarin heksenvervolgingen een vast punt vormden; ten tweede dat, zelfs al zou dat wel zo geweest zijn, toch veel van de ons bekende heksenjachten en individuele processen dan volkomen buiten een dergelijk programma om zouden hebben plaatsgevonden" (211).

Aan het eind van hun boek doen Beliën en Van der Eerden een poging hun verschillende bevindingen samen te vatten. "Elke algemene uitspraak blijkt steeds of weinig zeggend, of incorrect," zo concluderen zij (212). Een definitie van de termen 'heks' en 'hekserij' is dan ook niet te geven, in afzonderlijke gevallen zal men telkens weer hun preciese betekenis en reikwijdte moeten achterhalen. "Hekserij," eindigen zij beeldend, "fungeerde als een vuilnisvat waarin ieder zijn eigen afval stortte" (220). Inzicht in "dat raadselachtige complex van handelingen dat wij hekserij en heksenvervolging noemen" kan hooguit verkregen worden door zoveel mogelijk facetten ervan te onderscheiden.

Deze benadering onderschrijf ik volkomen. Het enige, zij het lichte bezwaar, dat ten aanzien van het werk van Beliën en Van der Eerden naar voren gebracht kan worden, is dat zij naast het propageren van een uiterst kritische wijze van omgaan met historisch materiaal weinig positieve alternatieven aandragen. Dat mag op grond van hun doelstel-

ling misschien ook niet verwacht worden; zij bieden immers al meer dan een overzicht van het recente onderzoek. Het is dan, hoewel dat paradoxaal kan klinken, ook te hopen dat hun boek op zijn beurt spoedig als achterhaald beschouwd kan worden - wat niet wegneemt dat zij een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan een fase van 'het' onderzoek.

Discussie over heksenvervolgingen

Het is opvallend dat de behandelde auteurs, grotendeels op grond van hetzelfde materiaal, tot zulke verschillende conclusies komen. Dresen mag dan in haar artikel voorbij gaan aan de literatuur over Europese heksenvervolgingen en daarvoor slechts verwijzen naar haar proefschrift, juist uit dat laatste blijkt dat zij er ook kennis van heeft genomen. Op het moment dat ik deze bijdrage schrijf heeft een discussie tussen haar, Spierenburg en Beliën en Van der Eerden (nog) niet plaatsgevonden maar hun publikaties bieden wel de mogelijkheid tot het aanreiken van discussiepunten. Tevens kunnen zodoende de verschillende opvattingen en benaderingen tegen elkaar afgewogen worden.

De stelling van Dresen, dat de *Malleus maleficarum* voor het begrip van de heksenvervolgingen en van hun maatschappelijke achtergronden een centrale plaats inneemt, wordt door de andere auteurs niet onderschreven. Er blijkt althans nergens uit hun werk dat zij, hoewel ze wel naar *Het verbond* verwijzen, de daarin verwoorde zienswijze als een serieus punt van bespreking beschouwen. Het bestaan van door Dresen afgeschilderde, uit de *Malleus* historische ontwikkelingen wordt zelfs expliciet ontkend of onzeker geacht wegens gebrek aan andere bewijzen dan Dresens interpretatie van het handboek. Zo brengt Spierenburg onder andere naar voren dat de 'vrouwvijandige cultuurstroming' minstens al vanaf het begin van de jaartelling dateert en dat een "algemene toename in misogynie rond 1500 (. . .) vooralsnog niet (is) aangetoond" (764). Wel koketteren zowel hij als Dresen, zij het niet geheel op gelijke wijze, met het aan de Franse historicus Delumeau ontleende historiserend gebruik van het begrip angst. Hier stellen Beliën en Van der Eerden naar mijn mening terecht tegenover: "Delumeaus beweringen over de angst die de heersende klasse tot agressief gedrag jegens de massa [dus niet alleen tegen vrouwen, WdB] zou hebben aangezet, laten zich nauwelijks toetsen (hoe meet men angst?)" (210). Het met dit aspect van de discussie nauw verweven stereotype van de heks wordt door alle auteurs anders ingevuld. Is het bij Dresen de vrouw in het algemeen en bij Spierenburg de 'arme oudere vrouw' (voor de bijvoegelijke naamwoorden draagt hij overigens geen bewijzen aan), uit het boek van Beliën en Van der Eerden blijkt dat er sprake was van telkens weer verschillende stereotypen. De beoordelingen over discipline-

ring en beschavingsoffensief wijken ook sterk van elkaar af. Waar Dresen deze als vaststaand aanneemt en enkel bevestigende voorbeelden daarvoor aandraagt (maar nogmaals, hoe verhouden die zich tot andere cultuuruitingen?), meent Spierenburg dat hun chronologie niet samenvalt met die van de heksenvervolgingen. De desbetreffende conclusie van Beliën en Van der Eerden heb ik al in extenso geciteerd.

Tot nu toe is er binnen de historische heksenliteratuur geen duidelijk tegenwicht aanwezig voor Dresens wijze van kijken naar (al dan niet heksen bevattende) afbeeldingen; ook haar passages in *Het verbond* dienaangaande zijn niet doorgedrongen tot de samenvattende beschouwingen van de andere auteurs. Hier ligt dus nog een fascinerend onderzoeksterrein braak.

Gaat Dresen in haar artikel voorbij aan de concrete realiteit van de vervolgingen, aan hun geografie en chronologie besteden zowel Spierenburg als Beliën en Van der Eerden aandacht. Alle drie komen ze tot dezelfde conclusie dat er geen duidelijk patroon is te onderkennen, alleen leggen zij dat niet op dezelfde manier uit; waar Spierenburg vervolgens zijn blik richt op de mogelijkheid van het voorkomen van heksenvervolgingen (maar waarom niet op de onmogelijkheid daarvan?) en aanleiding vindt op het meest algemene niveau te theoretiseren, beperken Beliën en Van der Eerden zich tot de (hiaten vertonende) historische bewijzen van heksenvervolgingen en zien binnen een voor hun te ruime en dus nietszeggende plaats- en tijdsbepaling te grote onderlinge verschillen om tot zinnige algemeenheden te komen (212-213). In dit verband maken zij een citerenswaardige opmerking die elkeen die maar begint te denken over een algemene theorie over heksenvervolgingen ter harte zou moeten nemen.

"Hoezeer hekserij zich onderscheidt van andere veel voorkomende misdrijven springt meteen in het oog als we deze territoriale en chronologische variaties vergelijken met de spreiding van diefstal, doodslag, mishandeling en dergelijke. Wat zouden we vreemd opkijken wanneer zou blijken dat in een bepaald dorp, ja zelfs in een hele landstreek, in meer dan honderd jaar geen enkele dief gevonden werd en in een nabijgelegen gebied de één na de ander! Geen criminoloog of historicus zou dan nog proberen theorieën te ontwerpen, waarin globale economische veranderingen de geschiedenis van diefstal als misdaad zou moeten verklaren, maar zij zouden juist de enorme lokale verschillen als het centrale probleem beschouwen" (214).

Het belangrijkste verschil in de hier bestroken benaderingen lijkt mij evenwel de wijze waarop het onderwerp telkens is omschreven. De verschillende auteurs behandelen in feite elk een ander onderwerp en in dat licht is het ook niet verwonderlijk dat ze tot geheel verschillende conclusies komen. Voor een uiteindelijke onderlinge afweging van hun bijdragen aan de discussie moet dan ook vastgesteld worden in hoeverre

de door hen gehanteerde beschrijvingen beantwoorden aan de cultuur-historische realiteit. Als norm gebruik ik de in mijn kritiek op Spierenburg al naar voren gebrachte cultuur-relativistische benadering, maar ik ben mij ervan bewust dat dit onderwerp van verdere discussie kan vormen. Mijn conclusie mag duidelijk zijn: slechts Beliën en Van der Eerden, die 'heks' en 'hekserij' expliciet niet wensen te definiëren 'voor alle gebieden en voor het gehele tijdvak van de vervolgingen' (215) en alleen (overigens nog wel aan de destijds gangbare talen te relateren) algemene termen als 'magie' en 'bovennatuurlijk' (216) gebruiken, doorstaan de toets der kritiek. Dat geldt ook hun boek.

Noten

1. Ik baseer me op nog niet gepubliceerde tellingen. De gegevens over Groningen zijn meer dan honderd jaar enkel binnen de regio bekend geweest (Spierenburg bijvoorbeeld gaat er in het hier te bespreken artikel aan voorbij), zie nu echter: P. Gerbenzon, *Opmerkingen over de vervolging van tovenaars en tovenaarsen in Groningen en Friesland in de zestiende eeuw* (Amsterdam/Oxford/New York 1985) en: Peter Priester en Anton Barske, 'Vervolging van tovenaars(en) in Groningen, 1547-1597', in: Willem de Blécourt en Marijke Gijswijt-Hofstra (red.), *Kwade mensen; toverij in Nederland* (Amsterdam 1986) (Volkskundig bulletin 12.1) 50-76.
2. Willem de Blécourt, 'Betoverd en behekt', in: *Neerlands volksleven* 33 (1983) 168-190.
3. Lène Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel. Een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderende situatie van de vrouw en als middel tot hervorming der zeden* (Baarn 1983). Voor recensies zie: Willem Frijhoff, 'Kerk en heks: troebel water', in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 25 (1983) 100-116; de besprekingen in *Volkskundig Bulletin* 10 (1984) 82-83; in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 100 (1985) 475-477; *Tijdschrift voor geschiedenis* 99 (1986) 78-79; *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 12 (1986) 90-91; en het in noot 2 genoemde artikel.
4. Dresen-Coenders (1983) 117.
5. Idem 128.
6. Op één uitzondering na laat Dresen na publikaties over het drieluik vermelden en dus ook de daarin verwoorde opvattingen te relateren aan haar zienswijze. Zie voor een overzicht: Madeleine Bergman, *Hieronymus Bosch and Alchemy. A Study on the St. Anthony Triptyck* (Stockholm 1979).
7. Dresen-Coenders (1983) 76.
8. Idem
9. Vijf van deze verhalen verschenen in verkorte vorm eerder in *NRC-Handelsblad* en wel op 9 januari 1985 (Essex), 30 januari 1985 (Salem), 4 maart 1985 (Baskenland), 1 mei 1985 (Marseille) en 2 juli 1985 (Bamberg). Een op 20 maart 1985 verschenen verhaal werd niet in het boek opgenomen.
10. Zie over de benandanti bijvoorbeeld: Willem de Blécourt, 'Volksmentaliteit of elitaire constructie?', in: *Sociologisch tijdschrift* 11 (1984) 555-560.

TIJDSCHRIFT OVER TRADITIES EN

TIJDSVERSCHIJNSELEN

VOLKSCULTUUR

ASTROLOGIE
TWEDE GEZICHT

NEVELHEKSE
HEKSENJACHT

DOOD
OPENLUCHTMUSEUM
AALD HIELPEN

NUMMER

1

1987

STICHTING INFORMATIECENTRUM VOLKSCULTUUR
UTRECHT